

Мовознавство

УДК 81'374=112.2=161.2

«НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВАР» В. КМІЦИКЕВИЧА І СПІЛКИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

В. В. Грещук, Я. А. Баран

Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника;
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

У статті проаналізовано «Німецько-український словар» В. Кміцикевича і Спілки в історії українсько-німецької лексикографії. Обґрунтовано необхідність такого словника, подано коротку довідку з історії його створення. Висвітлено джерельну базу та принципи формування реєстру словника. Проаналізовано способи передачі семантики німецьких лексичних одиниць та фразем в українськомовній перекладній частині словника.

Ключові слова: німецько-український словник, Кміцикевич, реєстр словника, фразема.

В історії укладання німецько-українських словників помітним досягненням став «Німецько-український словар В. Кміцикевича і Спілки» належним чином не оцінений і до нині. Навіть у спеціальних працях із історії української лексикографії про нього лише принагідно згадується без будь-якої характеристики [1, с. 97]. Між тим після відомого словника О. Партицького це був другий великий німецько-руський словник, якщо не брати до уваги невеличкі шкільні словнички І. Голубовича [2] «Німецько-руський словар» О. Партицького, виданий у Львові в 1867 році, попри те, що це був перший німецько-український словник, який “відіграв певну роль, показавши місцевим письменникам точно, у порівнянні з високо розвинутою на той час німецькою літературною мовою, лексичні багатства української мови” [3, с. 66], мав чимало вад. Найважливішими з них були неповнота охоплення лексичного матеріалу, наявність багатьох діалектних, запозичених і штучних слів, неточності в передачі значень німецьких слів, орієнтація в українській перекладній частині на західноукраїнський варіант літературної мови. Історія підготовки й виходу в світ «Німецько-українського словаря» В. Кміцикевича і Спілки” така.

На кінець XIX ст. в Україні, а особливо в Галичині з огляду на входження західноукраїнських земель до Австро-Угорщини відчувалась гостра потреба в німецько-українському словнику. Перша і єдина лексикографічна праця такого типу О. Партицького на цей час лиш частково могла задовольнити потреби в німецько-українському словнику. До того ж все більш відчутними ставали відзначені вади словника О. Партицького. Певною мірою їх усував «Малоруско-німецький словар» Є. Желехівського і С. Недільського, виданий у Львові в 1886 році, однак це був українсько-німецький словник, а тому не міг заступити німецько-український.

За створення великого німецько-українського словника, який би ґрунтувався на здобутках тогочасної лексикографії і водночас уникнув помилок, відзначених критикою, взявся молодий гімназійний учитель Володимир Кміцикевич (1864-1942). “Від появи перекладу Шілерового «Вільгельма Теля» на нашу мову (1887), – писав він, – не дав я нашій перекладній літературі досі нічого – окрім невеличкої праці із грецької мови. Зате збирав я за той довгий час материяли до німецько-українського словаря, вихіснював якомога нашу перекладну літературу з німецької мови, що появилася і книжками, і книжочками і листками” [4, с. VII]. Над збиранням матеріалу і укладанням словника В. Кміцикевич трудився майже чверть віку. На завершальному етапі праці до появи словника долучилися також відомі поціновувачі слова Ю. Кобилянський, автор латинсько-українського словника, В. Сімович, згодом відомий лінгвіст, автор граматики української мови, З. Кузеля, згодом автор великого українсько-німецького словника, Л. Когут, Е. Цаплер, І. Воробкевич, М. Кордуба, І. Федорович, С. Яричевський, Л. Єх. Тому не випадково, коли в 1912 році в Чернівцях із присвятою блискучим знавцям української і німецької мов І. Франкові й О. Кобилянській виходить «Німецько-український словар», його автором зазначено не тільки В. Кміцикевича а й Спілку.

Джерельна база словника доволі широка. Як зазначав сам В. Кміцикевич, він найперше опрацював усю доступну йому перекладну літературу з німецької мови. Іншим потужним джерелом стали тогочасні словники. Зрозуміло, чимало матеріалів почерпнуто з першого німецько-українського словника О. Патрицького, правда, це стосувалося передовсім німецькомовних частин. В перекладній частині цього словника дуже багато лексичних відповідників із “язичся” або штучно утворених слів, прямих запозичень із інших мов, які не могли потрапити до словника, оскільки укладач мав чітку орієнтацію на лексичні багатства загальноукраїнської літературної мови.

Важливим джерелом для словника В. Кміцикевича став «Латинсько-український словар для середніх шкіл» Ю. Кобилянського (Відень, 1912), зорієнтований у лексиці на українську літературну мову. При цьому важливо підкреслити, що у первісній редакції (1905 р) це словник

був тримовним – латинсько-німецько-українським, і саме рукопис цього варіанту словника використав В. Кміцикевич.

Багато скористався укладач нового німецько-українського словника і з «Малоруско-німецького словаря» Є. Желехівського і С. Недільського, який до появи словника української мови за редакцією Грінченка, був найповнішим зібранням української лексики, хоч теж не позбавлений недоліків [5, с. 49-135].

З лексикографічних джерел словника В. Кміцикевича на особливу увагу заслуговують також «Словарь російсько-український» М. Уманця та А. Спілки” (Львів, 1893-1898) та «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка (Київ, 1907-1909), оскільки укладачі цих словників в україномовній частині орієнтувалися на лексику Східної, а не Західної України. Лексичні багатства української мови, почерпнуті з цих словників, визначили загальну зорієнтованість праці В. Кміцикевича на загальноукраїнську літературну мову, чим вона вигідно відрізняється від інших тогочасних іншомовно-перекладних словників, створених на західноукраїнських землях. Саме завдяки загальноукраїнській лексиці цей словник став відчутно досконалішим і засвідчив помітне досягнення в укладанні іншомовно-українських словників [6, с. 74], хоч за обсягом він був не найбільшим.

Реєстр німецьких слів, їх семантика й граматичні особливості звірені й уточнені за такими авторитетними словниками німецької мови, як *Deutsches Wörterbuch von H. Paul 2. Aufl. (1908)*, *K. Schillers Handbuch der deutschen Sprache, 1 Teil: Wörterbuch der deutschen Sprache. 2 Aufl. herausgegeben von Dr. Fr. Bauer und Dr. Fr. Streinz (1905)*.

Чимало лексичного матеріалу В. Кміцикевич зібрав із спеціальної фахової та навчальної літератури, зокрема джерелами правничої лексики послужили такі праці: К. Левицький «Німецько-руський словар висловів правничих: адміністрацій них» (1893), О. Огоновський «Систем австрійського права приватного» (1893), Е. Симигинович «Підручник для громадської управи в воєводстві Буковині» (1904), Евін «Правотар», С. Дністрянський «Австрійське право облігаційне» та ін. Важливо, що в доборі загальнопоширеної термінології автор словника спирався на праці вчених, які відіграли вирішальну роль у процесах нормалізації української літературної мови кін. XIX – поч. XX ст. Так, граматичні терміни, що вживаються в словнику, взяті з граматики української мови С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера, природничі – з праць І. Верхратського, географічні – С. Рудницького, математичні й фізичні – В. Левицького, психологічні – І. Рановського, дидактичні – В. Сімовича, тобто тих авторів, творча діяльність яких у розбудові й нормалізації національних термінологічних систем була підтримана таким авторитетним друкованим органом, як наукові записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

Про принципи формування реєстру словника В. Кміцикевич писав: “При укладі сего підручного словаря було на меті із превеликого

багатства мови подати, що важніше в життю більш потрібне, подати хоч небагато та по змозі живою, чистою мовою, не заганяючи ся за далеко на принадне поле непевних або й неконче щасливих, маловартних новотворів” [7, с. IX]. Таким чином, за задумом автора це мав бути підручний словник для широкого загалу з обмеженою кількістю реєстрових слів, хоч і доволі повний (близько 35 тисяч німецьких лексичних одиниць і вдвічі-втричі більшим числом українських відповідників). В українськомовній перекладній частині словника лексичними відповідниками німецьких реєстрових слів стали здебільшого народнорозмовні лексеми загальноукраїнського поширення. Незважаючи на місце створення словника і західноукраїнське походження його автора, він значно менше фіксує регіональних слів, діалектизмів та штучно утворених слів, ніж словники О. Партицького та Є. Желехівського і С. Недільського, це найбільша його перевага над попередніми словниками. У цьому легко переконатися, якщо порівняти лексичні засоби передачі одного поняття у словнику В. Кміцикевича і, наприклад, Є. Желехівського та С. Недільського. Так, для німецького Stufe В. Кміцикевич відзначає лексичні відповідники 1) схід, сходи, щабель, 2) ступінь (розвитку), 3) кусень, тобто, за винятком форми *схід* “сходинка” поряд із *pluralia tantum* сходи, усі інші нормативні й для сучасної української мови. У словнику Є. Желехівського і С. Недільського у відповідних статтях подаються діалектні слова *сходець, щабель, кавалок* тощо. Якщо в словнику В. Кміцикевича Rektut перекладається українськими словами *новобранець, вибранець*, то у Є. Желехівського і С. Недільського замість цих слів ужито штучне утворення *даточник* і т.д.

Реєстр словника формують переважно апелятиви і лише в окремих випадках подаються оніми, при цьому тільки найважливіші і якщо вони не збігаються за звуковим складом в обох мовах.

При передачі значення німецьких слів засобами української мови В. Кміцикевич підбирав найбільш адекватний лексичний відповідник із синонімами, при цьому першим подавав слово, яке мало загальноукраїнське поширення, а тоді вже інші, напр.: Kirche, церква, костел (латинський), храм; Natter гадюка, гаш[еч]ка; Pfann-е сковорода, пательня, панва і т.д.

Багатозначність німецьких слів послідовно передається через окремі пронумеровані лексичні відповідники: Rohr 1. трость; 2. дуло, цівка (карабіна); 3. труб[очка], дудка. Straße 1. вулиця, дорога, гостинець (битий), шлях (битий); 2. протока (моря) Streit 1. суперечка, спір[ка]; свар[к]а, сварня, звада, колотня; чвари; 2. боротьба.

Фразеологізми у словнику В. Кміцикевича наведені, проте далеко не всі. Здебільшого у словнику подано так звані стійкі словосполучення. Сюди належать стійкі аналітичні дієслівні сполучення, типові граматично-стилістичні конструкції, наприклад: in Armut geraten = збідніти; in jeder Beziehung = у всіх відношеннях; in Bewegung setzen = надавати ру-

ху; zum Bewußtsein kommen = прийти до себе (усвідомити); es steht fest = без сумніву; es tut mir leid = мені шкода і т.д. Серед них нерідко трапляються цілком нестійкі словосполучення, такі як наприклад: das sind gerade meine Worte = це якраз мої слова; gleich als ob ich mußte = наче би я мусів та ін.

Очевидні фразеологізми, ідіоми займають у словнику мало місця (такі як: in die Faust lachen = сміятися в кулак; sich vom Halse schaffen = позбуватися (причепи); auf jemandes Kerbholz setzen = взяти на чийсь карб; aus der Welt schaffen = змести з лиця землі, зігнати зі світу (чоловіка); scher dich zum Teufel! = щезни до біца!; armer Teufel = неборака, бідолаха.

Сстійкі словосполучення, фраземи подаються у відповідних статтях здебільшого при визначальних для них дієсловах або іменниках, напр. Haufe[n] kyna ... über den Haufe werfen перевертати догори ногами; Richten 1. на-, ви-правляти, направляти (очі на кого) ... die Aufmerksamkeit richten покласти, звертати увагу на, мати око на, брати [взяти] на увагу кого. До німецьких прислів'їв і приказок подаються адекватні українські пареміологічні одиниці, напр.: Kehr-en... *ein jeder kehre vor seiner TÜR! пильнуй свого носа, не чужого проса!

Варто згадати ще позитивну рису словника. У передмові німецькою мовою В. Кміцикевич наводить для німецького читача короткі повідомлення з історії України. Особливо він наголошує на тому, що основи державної організації українських племен сягають ще у далеке минуле, а українська мова була визнана самостійною слов'янською мовою у 1905 році. Серед вчених, які захищали самостійність і своєрідність української мови, він називає таких всесвітньовідомих мовознавців, як Фортунатов, Корш, Шахматов і Ягіч.

Висловлені погляди стосовно «Німецько-українського словника» В. Кміцикевича – це лише перша спроба заслужено оцінити цю працю і підкреслити її роль у історії німецько-української лексикографії.

Література

1. Москаленко А.А. Нарис історії української лексикографії / А.А. Москаленко. – К., 1961. – С.97.
2. Словарець німецько-руський для III класу шкіл народних / Зладив І. Голубович, учитель в Карлові. – Снятин, 1909. – 48 с.; Голубович І. – Снятин, 1909. – 38 с.; Словарець німецько-руський для IV класу шкіл народних / Зладив І. Голубович, учитель в Карлові. – Снятин, 1909. – 48 с.
3. Москаленко А.А. Зазнач. праця / А.А. Москаленко. – С. 66.
4. Німецько-український словар / Зладив В. Кміцикевич і В. Спілка. – Чернівці: Накл. Української накладні, 1912. – 672 с.
5. Євген Жилехівський у національно-культурному відродженні України / заг. ред. В. Грещука. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 49-135.

6. Кульчицька Т. Українська лексикографія XIII-XX ст.: Бібліографічний покажчик / Т. Кульчицька. – Львів, 1999. – С. 74.
7. Кміцикевич В. Зазнач. праця / В. Кміцикевич. – С. IX.

Стаття надійшла до редакційної колегії 02.11.2017 р.

*Рекомендовано до друку д.ф.н., професором,
академіком АПН України Кононенко В. І.*

**«GERMAN-UKRAINIAN DICTIONARY»
BY V. KMITSYKEVYCH AND THE UNION IN THE HISTORY
OF THE UKRAINIAN LEXICOGRAPHY**

V. V. Greshchuk, Ya. A. Baran

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
76018, Ivano-Frankivsk, Shevchenka Str., 57*

The article analyses «German-Ukrainian Dictionary» by V. Kmitykevych and the Union in the history of the Ukrainian-German lexicography. It justifies the necessity of such a dictionary, supplies brief information on the history of its creation. It highlights the source basis and principles of formation of the dictionary's register. It analyses the ways of transferring semantics of German lexical units and phrasemes in the Ukraino-phonetic translated part of the dictionary.

Key words: *German-Ukrainian Dictionary, Kmitykevych, dictionary's register, phraseme.*